

Gospod mu je pritrdil. Pobirala ga je že dremavica. Mnogi so že spali. Ilija je že nekajkrat zarenčal, naj bo mir. Pravičnik je vzel z okna ostanek salame in kruha. Hotel je deliti z gospodom in juristom, pa nista marala. Bilo je malo, vendar ni vsega pospravil. Pičli ostanek je dal nazaj na okno. „Če se komu zljubi, tukaj ga čaka.“

Precej utrujen se je zleknil počez na kraju pričen. Tudi gospod se je spravil na ležišče. Ob zidu se je zagozdil med speče. Jurist se je razgledoval po primernem prostoru. Legel bi na tla, pa se mu je smilila obleka in bal se je mraza. Buljil je skozi okno v temo, hodil med pričnami in pogledoval ležeče tovariše. Telo mu je postajalo vse težje. Na srečo je nekdo vstal, ki ni mogel spati. Odstopil mu je svoj prostor in se je pozneje, ko je spet legel, stisnil kar k njemu. Preden je jurist zlezel na deske, je poškilil na okno, segel po papirju, ga razvil in použil preostalo salamo. Potem se je zleknil po deskah.

Noč se je vlekla v neznosnost.

(Konec sledi.)

Po smrti Ivana Prijatelja

F. Petrè

Bogato znanstveno delo, ki je ostalo za pokojnim profesorjem novejšje slovenske in slovanske slovstvene zgodovine na ljubljanski univerzi, bo dajalo dovolj gradiva za sodbo o njegovih literarnih nazorih, ki jo bo moral izreči čas. Njeno prodornost in vsestransko pravičnost bosta še poglobila rokopisna ostalina, ki se je ohranila v njegovi miznici, in študij splošnih kulturnih, političnih in tudi gospodarskih razmer pri Slovencih v desetletjih pred svetovno vojno in po njej, v katerih je živel in delal. Vse to bo dalo Ivanu Prijatelju, temu modernemu literarnemu zgodovinarju, v zgradbi slovenske kulture mesto, ki mu po njegovem velikem delu gre.

Če so nam danes pred očmi bolj podrobnosti njegovega dela, njegove posamezne misli, pogledi, snovi razprav in predvsem njegova telesna podoba in način življenja, se bo z leti vse to odmikalo. Imena se bo polastila zgodovina, prihodnje generacije ga bodo gledale vse bolj idealistično, vklenile njegovo delo v shemo nekaj splošnih literarno zgodovinskih oznak in ga cenile zgolj po pomembnosti, ki ga bo imelo njegovo mesto v slovenskem razvoju.

Na podlagi njegovih sodb bodo dalje gradili sodbe o slovenskem duhovnem življenju preteklosti. To je dediščina, ki jo ostavlja.

Toda pred ta velika vprašanja, ki meje na zgodovino, se nam danes, tik po njegovi smrti, vrivajo druga, njemu samemu za življenja toliko važna, da je radi njih popustil celo skrb za prva: v kakšnih razmerah je živel in delal in kako ga je sprejemala okolica?

Smrt, ki je prišla prezgodaj, nam dovoljuje, da izpregovorimo o tem vprašanju.

Zadnje generacije študentov so gledale v profesorju Prijatelju človeka, ki se iz moške dobe počasi nagiba v starost.

Duhoviti obraz izrazitega intelektualca je bil zaradi mnovega bivanja na soncu in poljskega dela, kateremu se je v zadnjih letih vse bolj predajal, ves ožgan, da mu je postalo prej zarezano čelo znova čisto gladko. Le tistih tisoč gub med lici in vratom mu je ostalo, radi katerih so ga na oddelku radi primerjali s Houdonovo bisto starega Voltaireja, a da ju loči dobrohoten, šegav nasmeh, ki ga je imel Prijatelj vedno v kotih ust in v očeh. Prihajal je na oddelek v nekam težkih čevljih s tisto dolgo, iztegnjeno hojo, ki jo imajo sicer le kmečki ljudje, se ustavil za hip, začel s kakim vprašanjem kratek, dobrodušen razgovor, povprašal po pošti in zopet odšel s svojim glasnim, zategnjenim pozdravom.

Razen predavanj na univerzi in zelo redkih obiskov, ki jih je doma sprejemal, je bil to že vrsto let ves stik, ki ga je imel s širšo slovensko družbo.

Za javnost so dovolj nerazčiščeni globlji vzroki, ki so vodili že kmalu po prevratu do razkola. Njih izvor je v konfliktu, ki ga je imel z družbo, katera je takrat načelovala Samostojni demokratski stranki.

Dr. Ivan Prijatelj je bil s svojim kasnejšim tovarišem na ljubljanski univerzi profesorjem Kidričem med svetovno vojno bibliotekar dvorne knjižnice na Dunaju. Kot poznavalce slovenskih jezikov jima je bilo poverjeno nadzorstvo nad slovanskim tiskom, ki je prihajal v biblioteko. Ker to ni bil le vladno inspirirani tisk, ampak tudi objektivna poročila o položajih na frontah, inozemskih akcijah proti centralnim silam in razmerah pri zaveznikih, je mogel Prijatelj že s temi vestmi koristiti ljudem, ki so živeli na Dunaju in želeli razpada Avstro-Ogrske. Toda tvegati je več. Z nekimi možnostmi, ki jih je imel, je postal posrednik podtalne mafije, ki je v nemirnih časih zadnjih vojnih let delovala v inozemstvu proti monarhiji in katere člani so bili poleg Čehov tudi nekateri Slovenci, predvsem dr. Gregor Žerjav.

Ob koncu vojne so Čehi in Slovaki proglasili svojo državo. Avstro-Ogrska je razpadla in tudi mi smo prišli v nov državni okvir. Ko je bila ustanovljena v Ljubljani univerza, je bil pozvan nanjo tudi dr. Ivan Prijatelj, ki je imel takrat za seboj že vrsto let sklenjenega literarno-zgodovinskega dela in je bil s profesorjem Kidričem prava sreča za univerzo. Kmalu po prihodu v Ljubljano je moral obiskati na nek poziv svojega bivšega sozarotnika, dr. Žerjava, tedaj visokega upravnega funkcionarja. Univerzitetni profesor je hotel uvesti v razgovor domač ton, toda na prijateljski pozdrav ga je podpredsednik deželne vlade zavrnil:

„Samo uradno, gospod profesor!“

Konflikt ni datiral od tega dne. Bil je starejši in načelen.

Dr. Gregor Žerjav in njegova okolica je videla rešitev slovenskega vprašanja v zlitju več južnoslovanskih narodov in v njih enotni centralistični državi. Propagirala je to miselnost v časih, ko so Slovenci zelo trpeli v habsburški monarhiji in bili narodnostno ne le na mejah, ampak v celoti ogroženi od pangermanskega pritiska na vzhod in proti Jadranskemu morju. Tako narodna celota kot sleherni posameznik je vsak dan na sebi čutil, kaj se pravi biti pod nemško oblastjo. Med svetovno vojno se je pritisk še povečal, bedo na frontah in v zaledju so spremljala preganjanja, internacije, ovaduštva, ječe. Kaj je bolj razumljivo, kot da se je večina Slovencev oprijemala vsake bilke za rešitev in malo pazila na to ali ima n. pr. majska deklaracija v programu narodno edinstvo, ali pa slovensko samostojnost. Vsaka rešitev je bila predvsem rešitev — kdo bi le mogel sanjati, kakšna fata morgana se lahko skriva za njo. Tudi med slovenskimi politiki ni bilo realista in racionalista, poznavalca dejanskih razmer, zgodovine in narodnih nravi. Dr. Prijatelj je bil znanstvenik in dalekovidnejši od politikov. Raziskovalec slovenske preteklosti se je pri svojem delu neprestano srečeval z ljudmi, ki so v zadnjem stoletju od ilirizma sem iskali rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja zdaj v Rusiji, zdaj v neki veliki vseslovanski državi, zdaj pri severnih Slovanih, zdaj pri Hrvatih, zdaj v zlitju južnih Slovanov. Poznal je sončno stran tega, vse neizmerne upe, ki so jih gnali, vsa zanosna pisma, ki so jih pisali, in vso goro člankov, ki se je v stoletju nabrala. Toda poznal je tudi vsa grenka razočaranja. Vedel ni le za Vrazove argumente proti Prešernu in za njegove slavospeve Hrvatom, temveč tudi, kako tragično je mlad poravnal v hrvatski sredini z življenjem, ker se je predal svoji zanesenosti. Vedel je za Celestina in vseh drugih razočaranja, ko so se vračali iz Rusije. Vedel je za vrsto drugih, ki so se vrnili z juga. Globoko je razumel njih človeško stran in bil prepričan, da so njih žrtve malemu, zapoznelemu narodu dragocene in psihološko opravičljive v svojem iskanju naslonitve na močnejše sosedo, da pa bo moral naš razvoj po začetnih tavanjih v drugo, realnejšo smer. Zato so bile pisane s tolikim zanosom njegove študije o tistih genijih slovenskega duha, ki so videli s svojim naravnim darom kljub nerazviti slovenski družbi in ogromni premoči političnega gospodarja, kateri si milijona Slovencev in njih gospodarsko dragocenega ozemlja ne bo dal vzeti kar tako, smer razvoja v naši narodni individualnosti.

Že pred svetovno vojno je prišel s svojimi pogledi ob razgovorih o ilirskem vprašanju v navskrižje s svojima sourednikoma pri „Vedi“, z dr. Bogumilom Vošnjakom in dr. Albertom Kramerjem. Toda, ko so se med svetovno vojno približali odločilni časi borbe za odcepitev, se je brez pridržkov pridružil skupini, ki se je lotila podtalnega, razdiralnega dela.

Pravilno je spoznal važnost nacionalnega vprašanja pred vsemi ostalimi političnimi vprašanji. Dasi je bil različen njih pogled na bodočo ureditev slovenskih razmer, ga je na skupino kot idejno dedinjo Mladoslavencev vezalo tudi tedaj enako demokratično mišljenje in svobodomiselni svetovni nazor, prepojen pri dr. Prijatelju z močnim socialnim čustvovanjem. Prav tako se mu je po svetovni vojni pač zdelo dobra ureditev slovenskih razmer tako težavna, da bi bilo sodelovanje potrebno tudi dalje.

Toda razvoj je šel v čisto drugo smer.

Mesto širokega sodelovanja ljudstva in inteligence, je prevzelo vodstvo in iniciativo javnih razmer nekaj političnih družb, ki so se zagradile za svojimi privilegiji. Doumele niso niti časa in splošnih smernic razvoja niti niso izkoristile tistih nekaj prednosti, ki smo jih Slovenci v novi državi imeli. Po dvajsetih letih sorazmerno dovolj prostih možnosti za politično vzgojo ljudstva, ki bi bila naša edina politična moč, smo danes prav tam, kot smo bili pred svetovno vojno. Koliko se je v ljudstvu razvila zavest, se je razvila brez njih in proti njim zaradi velikih povojnih gospodarskih stisk. Za male koristi ozkih družb so te skupine druga za drugo žrtvovala velike koristi narodne celote. Zavozile so tja, kjer smo danes. Rezultat, kakršen je, ni le posledica njih političnih načel, ampak tudi njih nesposobnosti.

In vendar smo imeli plast inteligence, ki je vedela, da je treba stranke koristi prilagoditi, še več, podrediti narodnim. Po večini vzgojena v Avstriji, je bila vajena pravnega reda, v svojem demokratičnem mišljenju politično strpna je imela v sebi moralne kvalitete in res evropsko kulturo. Med njo so bili posamezniki s tako široko razgledanostjo, imenom, sposobnostmi in znanjem, da bi, tesneje pritegnjeni k javnemu delu, v kakih čeških razmerah ustvarjali čuda proti temu, kar je danes na Slovenskem. Za velike zapadne države bi bile urejene in visoko stoječe razmere na tem toliko ogroženem evropskem križišču porok, da smo zreli za boljšo ureditev stvari kot je današnja. Evropa bi vedela za nas, medtem ko danes na mednarodnih kartah slovenskega ozemlja sploh ni. Ta plast inteligence bi bila prva v naši zgodovini tako srečna, da bi lahko vse svoje sile posvetila zgolj politični, gospodarski in kulturni organizaciji svojega ljudstva.

Politiki so jo zaradi njene večje dalekovidnosti sprejeli z neorokavičenimi rokami, sovražno, odklonilno. Razumljivo. Kaj bi s plastjo, ki je bila v vsej dobi moderne meščanske družbe njen najnaprednejši element, nosilec prosvetljenosti, raziskovalec, nemirni državljani, ki zahteva svobode, nepodkupljiv, kadar gre za vprašanja narodne celote, ker je odgovoren le občutljivi sodbi svoje vesti, ki tehta več kot formalna odgovornost, skratka, pravi branik družbe pred vsemi elementi nazadnjaštva, farizejstva, mračnjaštva, neumnosti, reakcije in koristolovstva. Prav tako, kot so bili politiki brezobzirni, je bila ta plast občutljiva. Posamezniki so se po vsakem spo-

padu umikali v zagrenjenost in spremljajo danes javno življenje le z razočarano pasivnostjo. Življenje profesorja Prijatelja pa je postalo naravnost žrtev. Glavna stroka njegovega dela, novejša slovenska literarna zgodovina, je radi slabo razvitega slovenskega življenja in nesamostojnosti še vsa prepletena s politično zgodovino. Tako je bil znanstvenik v službi svojega poklica neprestano na najbolj izpostavljenem mestu nacionalnega boja. Ker je vse, kar je pisal, pisal s strastjo in vročim čustvom, ki mu v našem publicističnem delu ni bilo primere, je bilo njegovo delo tako po vsebini kot obliki do kraja napeto.

Po prvem nastopu z dr. Žerjavom se je razkol z nekaterimi drugimi še zaostрил in z leti stopnjeval. Profesor Prijatelj je takrat sunkoma in naglo pisal razpravo za razpravo, s katerimi je zgodovinsko utrjeval upravičenost slovenske narodne individualnosti. „Duševni profili naših preporoditeljev“, „Mladoslavenci“ in „Mlada Evropa“, „Vloga ‚omladine‘ v prvem obdobju mladoslavenskega pokreta“, „Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v l. 1848. do 1857“, „Slovensko, slovansko in južnoslovansko vprašanje na prelomu 60-ih in 70-ih let“ in vrsto drugih. Naša vodilna meščanska stranka, najvplivnejši politični faktor tistih let, je šla v nasprotno smer in svojo miselnost, sedaj že kot nosilec politične oblasti, izpreminjala v dejanje. Borba se je tako zaostрила, da so v dobi, ko je „Orjuna“ po vzorcu, takrat udomačenem v Italiji, nasilno obračunavala z ljudmi nasprotnih nazorov, študentje smatrali za potrebno, da stražijo pred profesorjevo hišo.

S temi dogodki je dobilo življenje profesorja Prijatelja čisto drugo smer, kot si jo je mogel sam zamišljati pred vrnitvijo v Ljubljano.

Zamajale so se mu vse osnove, na katerih je slonela njegova misel na domovino. Od začetkov javnega delovanja v l. 1896. se je z nenavadno sistematičnostjo pripravljaj na svoj poklic. Srečna združitev ugodnih zunanjih pogojev, ki so mu nudili v okviru dunajskega slavističnega seminarja pod vodstvom Hrvata profesorja Jagića možnost razvoja in šolanja, in pa njegovih posebnih nagnjenj za slovansko literarno zgodovino, ga je osredotočila na ta edini predmet v dobi, ko je bila prava znanstvena specializacija pri naših ljudeh še redkost. Večletne štipendije so mu omogočile mnoga potovanja. Njegov nastop v naši literarni zgodovini je bil viharen in pomenja pravo reformacijo. Pronicavi analitik iz dobe, ki je živela v znaku naturalizma, je znal podajati svoje sodbe v nagli, presenetljivi sintezi. Po svoje in nanovo si je uredil razdelitev novejše slovenske literarne in politične zgodovine, dodal glavne oznake posameznih dob in obenem raziskoval življenja važnejših tvorcev. Izvrsten stilist in prefinjen poznavalec umetniške kvalitete je pisal z lahkotno eleganco v dobi, ko je bila naša kritika še vsa težaška in znanstveni jezik slabo razvit. Široko razgledan po evropskih literaturah je delal naglo in veliko, a vse, kar je delal, je delal

z žarom tolike domovinske ljubezni, kot jo more doživljati le človek, ki je daleč od doma.

Danes, ko je njegovo življenje zaključeno, ko leži razgrnjeno pred nami od začetka do konca in prebiramo njegove spise ter primerjamo neko njihovo osnovno črto z načinom, kako je reagiral na razne drobne dogodke življenja, moremo reči, da je bil njegov značaj kljub dolgemu znanstvenemu delu vseskozi entuziastičen. Zato je sprejel tudi zavrnitev skupine, ki je imela politično oblast in s tem možnost, da zaokrene naš razvoj v to ali ono smer, drugače kot bi jo sprejela večina ljudi. Njeno tegobno delo je ob javni pasivnosti sprejel kot delo vse javnosti in se umaknil z resignirano izjavo:

„Jaz sem za slovensko javnost mrtev!“

Tu je bil za literarnega zgodovinarja začetek poti navzdol. Nemogoče je bilo, nositi v sebi zavest takega konflikta z družbo in ohraniti pri tem prejšnjo delavnost. Kolikor je bilo nujno potrebno, je dovršil velike načrte, ki so izvirali iz dobe pred temi dogodki, tako predvsem kritično izdajo slovenskih klasikov pri „Tiskovni zadrugi“. Odklanjal pa je vse časti, javne funkcije, nastope — vse, kjer bi se moral srečavati z družbo. Pozneje se je razšel tudi s svojo založnico, „Tiskovno zadrugo“. Polagoma se je začel vračati od umskega dela k telesnemu in našel uteho v svoji kmečki ideologiji, ki naj bi bila človekova sreča, ki da jo doživi, kdor se je vrnil k zemlji.

Vsako pomlad je prekopaval na Mirju. Nekdanji nemir dela je zamenjala radovednost, s katero je opazoval naravo, ki ji je hotel biti bližji kot ljudem. Če si ga obiskal na domu, je obrnil črnilnik, češ, črnilo se je posušilo. Proti vsemu, kar je še trkalo z nekdanjega sveta na njegova vrata, se je ogradil z nezaupanjem:

„Če seješ v zemljo, natančno vidiš, kam pade zrno in veš, da bo tam vzkliko. Če seješ med ljudi, ne veš ničesar.“

V zadnjih dveh letih je samotno Mirje zamenjal s še samotnejšim Mačkovim grabnom pod polhograjskimi hribi. Hišica nad cesto z veliko kmečko pečjo v izbi, zemlja v bregu, katerega je sam iztrebil, obdelal in zasadil s sadnim drevjem, naj bi bila zadnje zatočišče duha, ki je bil po svojem razgledu velik med nami. Spočetka je skrival misel, ki jo je nosil v sebi, a končno brez ovinkov izpovedal:

„Meine Ruh' will ich haben!“

Včeraj so bili vse to še dogodki dneva, danes prehajajo v zgodovino.

Udarec, ki je bil zadan, ni zadel le Ivana Prijatelja in njegovo delo. Hote ali nehotе je zadel predvsem univerzo, ki jo imamo. Tam je vrsta ljudi, ki pomenjajo boljšo stran slovenskega življenja. Z njimi univerza stoji in pade. Kajti univerza, ki ne bi izdajala duha svobode in iskanja in ne bi

stala v službi svojega ljudstva in človeškega napredka, bi ne bila več uni-verza, ampak ustanova uradnikov, ki čakajo navodil.

Ali bo zgodovina slovenske univerze v kroniki svojih prvih dveh deset-letij štela samo en udarec, ki je šel za tem, da jo obglavi?

Plebanuš Čakič

Ferdinand Godina

Naslednji teden se je vreme prevrglo. Zaoblačilo se je, dolgočasne megle so se začele vlačiti po polju in kmalu je začel padati tihi dež, po katerem navadno dolgo ni lepega vremena. Kupi koruzišča so natekali od dežja, po razorih se je nabirala voda in po nižjih travnikih so se razteg-nile velike mlake. Če je še kdo vozil repo, je hitel. Polovico je pustil na njivi, kajti goste kaplje, ki so mu bile v obraz in roke, so bile mrzle in tudi od krav se je kadilo.

Tudi Anuška in Geza sta ostala na farofu in se nista vozila več v polje, kakor sta sklenila v nedeljo. Dolgočasila sta se v starem enonadstropnem farofu. Plebanuš Čakič je maševal, nato bil v pisarni, tu in tam pogledal hlev, okregal hlapce in se zopet zaprl v pisarno. Vesel je bil, če sta ga tu obiskala Anuška in Geza, pa vedel je, da je to dolgočasno za njiju. Ni ju mnogo vpraševal ob takih prilikah. Le pri kosilu ali večerji se je raznežil, užival pri domači madžarski besedi, ki jo je čebljala Anuška. In tudi Geza, ki je bil pravi tip mladega aristokrata, je povedal zmeraj z zanosom svoje mnenje. Nagnil se je ob takih prilikah v naslanjač, potegnil iz cigarete, prekrižal noge in počasi govoril.

Čakiču je Geza ugajal in vesel je bil, da je srečala Anuška prav tega človeka. Ljubil je nečakinjo Anuško poleg svoje matere najbolj. Zdelo se mu je, da je vedno prinesla na farof kos tiste domačnosti in neprikritega veselja, ki ga je tako malo okusil doma.

Po fari pa so se kmalu začele širiti o Čakičevih gostih razne govorice. Nekateri so bili mnenja, da sta Madžara v zaročkah, drugi so rekli, da še nista. Mnogi pa so bili prepričani, da sta prišla radi Čakičevega denarja, ki ga je še imel naloženega po domačih hranilnicah. Star je že bil in bolehal je že dolgo radi pomanjkanja krvi in slabosti srca. Zato je mislil na smrt.

Tudi o nedeljskem dogodku se je kmalu razvedelo. Plebanuševe mati je zaupala novico kantorju Lajčiju, ki je namršil brke in zmajal z glavo. Nato je zvedela vsa fara.

Zvedel je mojster, pri katerem se je učil Kelenčev Adam. Bil je neje-voljen, kajti za vso farovško družino je delal on čevlje. In Adama je Čakič dobro poznal, ker mu je zmeraj nosil čevlje na dom. Adam je molčal in pridno delal.